

فصل نامه جندی شاپور، دانشگاه شهید چمران اهواز
سال یکم، شماره ۴، زمستان ۱۳۹۴

جایگاه تاریخی شهر باستانی حریره در جزیره کیش

مریم کیانی زاد^۱ (نویسنده مسئول)
بهادر قییم^۲

تاریخ دریافت: ۹۴/۶/۲

تاریخ پذیرش: ۹۴/۷/۱۲

چکیده

اواسط قرن چهارم (۳۵۶ ه. ق.) بندر تجاری- اقتصادی سیراف ویران شد و بازرگانان سیرافی با توجه به موقعیت ویژه خود به دنبال مأمی دیگر توانستند جای پای خود را در جزیره کیش محکم کنند، که این امر منجر به ایجاد شهر حریره شد. شهر باستانی حریره واقع در شمال جزیره کیش که در حال حاضر از جمله نقاط تاریخی و سیاحتی به شمار می‌رود، یادگار دوران شکوفایی و رونق اقتصادی و تجاری این جزیره می‌باشد. فضاهای چون مسجد جامع، حمام، خانه اعیانی و تأسیسات آبی نشان از معماری زیبای این شهر دارد، همچنین اشیاء با ارزش تاریخی به دست آمده نشان از غنای فرهنگی و شکوفایی جزیره کیش پس از افول بندر تجاری سیراف دارد. شهر حریره در زمان شکوفایی خود یکی از عمده‌ترین نقاط مورد توجه در خلیج فارس بوده است. در این پژوهش سعی شده با تکیه بر منابع موجود، جایگاه تاریخی شهر حریره و محوطه باستانی آن را مورد بررسی قرار دهیم.

واژگان کلیدی: کیش، سیراف، حریره، خلیج فارس.

پرتال جامع علوم انسانی

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ مطالعات خلیج فارس دانشگاه شهید چمران اهواز Maryam.kiani1369@gmail.com

۲. دانشیار گروه تاریخ دانشگاه شهید چمران اهواز Ghayem.b@scu.ac.ir

مقدمه

یکی از مهم‌ترین نتایج افول بندر تجاری سیراف مهاجرت بازرگانان این دیار به نواحی دیگر از جمله جزیره کیش بود. این امر و همچنین روی کار آمدن ملوک بنی قیصر در جزیره کیش و پس از آن اتابکان سلغری در فارس که مهم‌ترین منطقه پس کرانه کیش قلمداد می‌شد باعث شد که جزیره کیش به عنوان کانون اصلی اقتصاد خلیج فارس معرفی شود؛ به طوری که جزیره کیش در آن دوره دولتخانه نام گرفت. شهر باستانی حریره واقع در شمال جزیره کیش به عنوان بندری مهم و مرکز ارتباطی بین چین و ایران محسوب می‌شده است. شکوفایی شهر باستانی حریره از اواسط سده چهارم هـ. ق تا اوایل سده دهم هـ. ق، به مدت پانصد سال در اوج عظمت بوده و بزرگ‌ترین و منسجم‌ترین بافت معماری را در مقایسه با سایر شهرهای تاریخی ایران داشت. پروتق‌ترین دوره اسلامی کیش به سده هشتم هجری مربوط بوده است به گونه‌ای که این قرن را باید دوره طلایی جزیره کیش و به تبع آن شهر باستانی حریره دانست. این پژوهش در پی پاسخ به این سؤال است که شهر باستانی حریره دارای چه جایگاه تاریخی بوده است؟ فرض بر این است که افول بندر تجاری سیراف و مهاجرت بازرگانان این بندر به جزیره کیش و همچنین روی کار آمدن ملوک بنی قیصر و خاندان طیبی باعث توجه و رونق شهر باستانی حریره شد.

وجه تسمیه و پیشینه تاریخی جزیره کیش

جزیره کیش با پهنه ای حدود ۴۵۷/۹۰ کیلومتر مربع، در ۱۸ کیلومتری کرانه جنوبی ایران واقع شده است. طول جزیره ۱۵ کیلومتر در محور شرقی- غربی و عرض آن ۷ کیلومتر است.^۱ جزیره کیش در طول تاریخ به نام‌های کیش، کاتنا یا کاتیا، کیان، گیان، اوآراکتا، قیس، قیس ملکان، دولت خانه و... سرشناس بوده است.^۲ حمدالله مستوفی در نزه القلوب از جزیره قیس به عنوان دولتخانه نام برده است. «حکام قیس در ایام سالف اکثر ولایات ایران به تخصیص تمام ملک فارس را از توابع قیس شمرده‌اند و قیس را دولت خانه خوانده‌اند.»^۳ ظاهراً این عنوان در زمان اتابک ابوبکر بن سعد، مظفرالدین^۴

۱. اطلس جزیره کیش، ص ۴.

۲. افشار، جزیره کیش و دریای پارس، ص ۴۱.

۳. مستوفی، نزه القلوب، ص ۱۳۴

۴. اتابک ابوبکر مهم‌ترین و معروف‌ترین فرمانروای سلسله سلغری بود که دوران او مقارن با یورش مغولان به ایران، زوال حکومت خوارزمشاهیان و... بود. از جمله اقدامات اتابک ابوبکر فتح سواحل و جزایر مهم تجارتي خلیج فارس بود که از زمان زوال قدرت آل بویه، از تسلط حکام این ولایت خارج شده بود. برای کسب اطلاعات بیشتر رجوع کنید: زرکوب شیرازی، شیرازنامه، ص ۸۵. سادات ناصری، «اتابک ابوبکر سعدبن زنگی»، ص ۳۷۹-۳۸۵.

به جزیره کیش داده شد. ابن بلخی اشاره می‌کند که نام جزیره پس از ورود اسلام به واسطه اعراب بنی عبد قیس چنین نامیده شد.^۱ همزمان با تشکیل دولت مغول (۶۵۴-۷۵۰ ه.ق.) امرای بنی قیصر در جزیره کیش حکومت می‌کردند آن‌ها ابتدا در بندر سیراف به تکاپوهای محدود بازرگانی پرداختند، سپس با مهاجرت به جزیره کیش، آن را به بندر تجاری خلیج فارس تبدیل نمودند. ملوک بنی قیصر با تابعیت و خراجگزاری به حکومت سلاجقه کرمان و اتابکان فارس به عنوان فرمانداران جزایر خلیج فارس و محسوب گشتند.^۲ در این زمان جزیره کیش تبدیل به کانون اصلی مبادلات اقتصادی خلیج فارس و حوزه اقیانوس هند شد.^۳

اطلاعات ما از جزیره کیش پس از سقوط سیراف (۳۶۶ یا ۳۶۷)^۴ تا اندازه مشخص می‌شود، و صاف امرای این جزیره را که به ملوک بنی قیصر مشهورند از فرزندان یکی از ناخدایان سیرافی می‌دانند که پس از ماجراهای بسیار بر این جزیره دست یافتند^۵ و در واقع نام مؤسس سلسله بنی قیصر بر این جزیره نهاده شد.^۶ روی کار آمدن ملوک هر روز رقابت شدیدی در عرصه تجاری با امیران کیش درگرفت، در نتیجه بین امیر هر موز و اتابک فارس اتحاد نظامی در سال ۶۲۵ هجری به وجود آمد و حمله مشترک به جزیره کیش آغاز شد.^۷ پس از فتح جزیره کیش قرار بود سیف الدین ابونصر چهاردانگ آن را ضمیمه فارس کند و خود از جانب اتابک بر آن جزیره حکمرانی کند اما از واگذاری آن به اتابک خودداری کرد و اتابک در واکنش به این اقدام در سال ۶۲۸ ه. لشکری تحت فرماندهی صلاح الدین محمدلر به جزیره کیش فرستاد و آنجا را فتح کرد.^۸ «با این فتح نامدار رونق بازار عظمت و اقتدار اتابکی یکی بر هزار شد» و خزاین بی‌شماری عاید

۱. ابن بلخی، فارسنامه، ص ۳۳۰

۲. اقبال، مطالعاتی در باب بحرین و جزایر و سواحل خلیج فارس، ص ۳۲.

۳. وثوقی، تاریخ خلیج فارس و ممالک همجوار، ص ۱۳۵

۴. سیراف یکی از بنادر باستانی در حاشیه خلیج فارس، تاریخ پروتقی را از گذشته داشته، اوج شکوفایی و اقتدار تجاری و فرهنگی سیراف در قرون اولیه اسلام و به ویژه قرن چهارم ه. بوده است. بیشتر مورخین اسلامی در کتب خود از این بندر یاد کرده اند. از جمله: اصطخری، المسالک والممالک، ص ۳۶. حدود العالم من المشرق آل المغرب، ص ۱۳۱. مسعودی، مروج الذهب و معادن الجواهر، ج ۱ ص ۱۰۵. ابن بلخی، فارسنامه، ص ۱۳۶. برای اطلاعات بیشتر در مورد سقوط سیراف ن.ک: بحرانی پور، علی و زارعی، سیده زهرا، «افول تجاری بندر سیراف و پیامدهای مهاجرت بازرگانان سیرافی».

۵. برای اطلاعات بیشتر در مورد داستان ملوک بنی قیصر رجوع کنید به ویلسن، خلیج فارس، ص ۶۷ همچنین، کاشانی، عرایس الجواهر و نفایس الاطایب، ج ۱، ص ۱۲۷-۱۲۸. آیتی، تحریر تاریخ و صاف، ص ۱۷۸.

۶. همان، ص ۱۰۳.

۷. وثوقی، تاریخ خلیج فارس و ممالک همجوار، ص ۱۳۶

۸. فسایی، فارسنامه، ج ۱، ص ۲۶۱

گردید بطوری که کیش را دولتخانه نام نهاد.^۱ اما با مرگ اتابک ابوبکر در سال ۶۵۹ هجری و «بی سامان شدن سرزمین فارس» که مهم‌ترین منطقه پس کرانه‌ای کیش قلمداد می‌شد.^۲ در نتیجه تصرف کیش به وسیله سپاهیان ایلخانی با فرماندهی سونجاق (سوغن‌جاق) سردار مغول در سال ۶۷۱ هـ. باوجود پاره‌ای مشکلات، استمرار حیات اقتصادی کیش را متوقف نکرد.^۳

خاندان بازرگان طیبی از عوامل مؤثر در تداوم این فرآیند بودند، شیخ جمال الدین طیبی ملک الاسلام بزرگ خاندان طیبی که طی سال‌های ۷۲۵-۶۲۹ هـ. بر فارس، جزایر و بنادرخلیج فارس و دریای عمان حاکمیت تجاری بی‌رقیبی داشتند، کیش را مرکز فعالیت‌های خود قرار داد و بازرگانی محدوده گسترده‌ای از خلیج فارس تا سواحل چین، هند و مالابار را در اختیار گرفت.^۴ سکونت وی در جزیره کیش به دلیل نظارت بر امورتجارت بود او ناوگان بزرگ تجاری که بالغ بر صدکشتی می‌شد در خلیج فارس داشت که دائماً در حال سفر بودند.^۵ بطوری که شبانکاره‌ای، از شیخ جمال الدین به عنوان «اولین پادشاه قیس» یاد می‌کند.^۶

ملک الاسلام در نتیجه تجارت پرسودخلیج فارس نقدینگی کلانی در اختیار داشت، زیرا نواب او مال التجاره‌ها را پیشاپیش می‌پرداختند و به ایلخان و خوانین و امرای مغول سوغات و عراضات و تکلفات خاصه تسلیم می‌گردید.^۷ بخشی از مال التجاره خاندان طیبی به دولت ایلخانی از طریق پرداخت مستقیم مروراید منطقه کیش صورت گرفت.^۸

مورخانی همچون شبانکاره و نطنزی از حمله ملک السلام به جزیره هرمز یاد می‌کنند.^۹ دخالت این خاندان بازرگان در امر سیاست و برتری بر هرمز باعث تنش و درگیری‌هایی شد که در نهایت به حذف خاندان طیبی و نابودی جزیره کیش منجر شد. با توجه به رقابت‌های تجاری میان امیران کیش و هرموز این حمله طبیعی به نظر می‌رسید.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مركز مابین علوم انسانی

۱. همان، ص ۲۶۲
۲. وثوقی، خلیج فارس و ممالک همجوار، ص ۱۳۷
۳. فسنایی، فارسنامه، ج ۱، ص ۲۶۸
۴. زرکوب شیرازی، شیرازنامه، ص ۹۹-۱۰۱.
۵. تاریخ شاهی (قراختانیان)، ص ۲۱۶
۶. شبانکاره‌ای، مجمع الانساب، ص ۱۳۹
۷. لمبتون، تداوم و تحول در تاریخ میانه، ص ۳۴۶.
۸. همان، ص ۳۴۶.
۹. نطنزی، منتخب التواریخ، ص ۱۱. شبانکاره‌ای، مجمع الانساب، ص ۱۳۲

با مرگ ملک الاسلام جانشین‌های وی نتوانستند سیاست او را دنبال کنند و درگیر جنگ‌های داخلی شدند تا اینکه امیرقطب الدین حاکم هرمز به آنجا حمله کرد و با تصرف کیش همه دستاوردها و ثروت‌های کیش را به جزیره هرمز انتقال داد.^۱ به نظر می‌رسد با این فتح و محوریت جزیره هرمز تاخروج پرتغالی‌ها جزیره کیش اهمیت چندانی نداشته است.

اوایل قرن شانزدهم میلادی پرتغالی‌ها به منظور تسلط بر بازارهای تجاری و با هدف گسترش قلمرو مستعمرات خود کشتی‌های جنگی و بازرگانی خود را به اقیانوس هند روانه کردند. در نتیجه سال ۹۱۲ هـ ق برابر با ۱۵۰۶ م آلفونس آلبرکرک^۲، دریاسالار مستعمره جوی پرتغالی، جزیره کیش، قشم، هرمز و... زیر آتش توپ گرفت.

جغرافیای تاریخی کیش

راجع به تاریخ قدیم کیش اطلاعاتی در دست نیست، ولی آنچه به نظر می‌رسد این است که زمانی که نثارخوس^۳ در خلیج فارس مشغول سیاحت بوده، این جزیره اختصاص به الهه «ونوس» و «مرکور» داشته است.^۴ یکی از قدیمی‌ترین جغرافیا نویسان اسلامی که به جزیره کیش اشاره کرده ابن خردادبه است وی ذکر می‌کند: «جزیره کیش، چهار فرسخ است و در آن نخل و دام (گوسفند و...) وجود دارد و کشاورزی رایج است و...»^۵ مورخین جزیره کیش را جزو ایالت فارس دانسته‌اند.^۶

آثار باستانی جزیره کیش

شهر قدیمی کیش

یاقوت حموی مؤلف کتاب معجم البلدان، از شهر قدیم یاد کرده و می‌نویسد: «شهری که در جزیره کیش ساخته شده بسیار زیبا و اطراف آن را عمارات عالی و باغ‌های دلگشا احاطه کرده است و کشتی‌های که بین

۱. همان، ص ۱۳۴.

۲. دریاسالارمشهورپرتغالی که در سال ۱۵۰۶ روی نقاط حساس دریای عمان و خلیج فارس دست گذاشت. وادلا، خلیج فارس در عصر استعمار، ص ۴۰

۳. نثارخوس، نثارک، نثارکوس، دریانورد معروف در سال ۳۲۵ ق.م سفر اکتشافی خود را آغاز کرد و طول خلیج فارس ازسندتافرات رایبمود. راتین، دریانوردی ایرانیان، ج ۱، ص ۲۲۳

۴. راتین، دریانوردی ایرانیان، ج ۱، ص ۱۱۰

۵. ابن خردادبه، مسالک و ممالک، ص ۴۶

۶. ابوالفداء، تقویم البلدان، ص ۴۲۵. ابن بلخی، فارسنامه، ص ۱۴۱. مستوفی، نزهت القلوب، ص ۱۳۶.

هندوستان و خلیج فارس رفت و آمد می‌کنند، در آنجا توقف می‌نمایند، چند آب انبار بزرگ برای ذخیره کردن آب باران و پنج بازار معمور در آنجا است.»^۱ مورخین به تواتر در کتب خود از شهر قدیمی کیش آثار، استحکامات و عمارات آن را توصیف کرده آب این شهر از چاه‌ها و آب انبارها تأمین می‌شد بقایای این شهر به شکل تل‌های بزرگ از سنگ باقی است در خرابه‌های این شهر اشیاء قدیمی ظروف سفالی، چینی و سکه‌های قدیمی یافت شده است.^۲

سعدی شاعر نامدار ایرانی از جزیره کیش و شهر حریره دیدار کرده و از حشمت و جلال آن روز، این جزیره یاد کرده است. وی ضمن دیدار از جزیره کیش و ملاقات با یکی از بازرگانان ساکن جزیره رونق و درخشش خیره‌کننده کیش را در این زمان نقل کرده است.^۳ از گستره تجارت بازرگانان آن زمان حکایت می‌کند.

شهر حریره

پس از مهاجرت بازرگانان از بندر سیراف به منطقه شمالی جزیره کیش، بنیان شهری محکم و استوار به همراه برج و بارو و با وسعتی بالغ بر ۱۲۰ هکتار آغاز و به نام شهر حریره معروف شد.^۴ به نظر می‌رسد این وسعت بازگوکننده این مطلب باشد که روزگاری شهری بزرگ و آباد در این منطقه وجود داشته و جمعیت زیادی را در خود جای می‌داده است.

این شهر از قرن چهارم به عنوان بندری مهم و مرکز ارتباطی بین چین و هند با ایران محسوب می‌شد. که به علت سرسبزی و حریر گونه بودنش، حریره نام گرفت.^۵ بقایای این شهر به صورت پشته‌های بزرگی از بناهای سنگی با ملاط و ساروج و گچ مشاهده می‌شود، بناها از قلوه سنگ‌های شنی ساخته شده، روی بعضی از دیوارها پوشش گچ نمایان است ارتفاع بعضی از ساختمان‌ها به بیش از شش متر می‌رسد که دال بر وجود طبقات متعدد است، نزدیک به ساحل آثار ساختمان‌های عظیمی دیده می‌شود که با چند راهرو و دهانه سنگی و پلکان به دریا راه دارد، این بنا دارای پشتیبان‌های نیم دایره بیرونی است.^۶

۱. حموی، معجم البلدان، ج ۴، ص ۴۲۲.

۲. قزوینی. آثارالبلاد و اخبارالعباد، ص ۵۲. لسترنج، جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی، ص ۳۴۲. ویلسن، خلیج فارس، ص ۱۱۰، نوری زاده بوشهری، نظری به ایران و خلیج فارس، ص ۹۹

۳. حمیدی، «سعدی در کیش»، ص ۷۶.

۴. شایسته فر، «جاذبه‌های گردشگری بناهای مذهبی بنادر و جزایر خلیج فارس» ص ۳۰

۵. اسدی، بیژن، «موقعیت ویژه اقتصادی تجاری کیش در تاریخ»، ص ۶۱

۶. همان، ص ۶۱، ۶۲.

شهر حریره در زمان سلسله ایلخانان بنا شد و تنها شهر ایلخانی است که بافت مسکونی داشته و دارای عناصر شهری است. عناصر این شهر متعلق به قرون هفتم و هشتم ه. ق. است. باتوجه به اینکه رونق شهر حریره از قرن پنجم هجری شروع شد معقول تر آن است که شهر حریره در زمان ایلخانان بازسازی شده باشد تا اینکه بنا شده باشد.

سراسر محوطه پوشیده از سفال‌های فراوان و متنوعی است که رایج‌ترین آن‌ها قطعات سلادن^۱، با نقوش ازدها، ماهی و گل‌های تزئینی است. و همچنین قطعات معروف به اسگرافیاتو^۲ سفال با نقش کنده و ظروف لعابدار با نقوش سیاه آبی بر زمینه نخودی نیز وجود دارد. آثار چینی به دست آمده از کاوش‌های کیش به سده‌های هشتم و نهم ه. مربوط می‌شوند. همچنین براساس شواهد باستان‌شناسی، پررونق‌ترین دوره اسلامی کیش به سده هشتم ه. برمی‌گردد، به گونه‌ای که این قرن را باید «دوره طلایی» کیش دانست.^۴

باستان‌شناسان با کشف این آثار و دیگر ظروف تجاری مربوط به قرن پنج هجری در کیش، متوجه شدند که این جزیره مهم‌ترین بندرگاه پس از سیراف بوده است.^۵ همچنین این آثار معرف حضور سکنه مسلمان و با تمدن و فرهنگ غنی اسلامی در آن دوران است.^۶ شهر حریره که با پشتوانه اقتصادی و نیروی کارگری که با حجم کلان و کالا در ابعاد گسترده و به صورت یکی از مراکز عمده واردات و صادرات خلیج فارس در آمده بود کم کم همانند سیراف از رونق تجاری آن کاسته و جزیره هرگز جایگزین آن نشد.^۷ در معماری شهر حریره اثر چندانی از خشت و آجر دیده نمی‌شود و بناهای این شهر با سنگواره‌های صدفی و سنگ‌های آهکی و مرجانی و به منظور جلوگیری از حمله دزدان دریایی و دستبرد سارقان به شکل قلعه و با دیوارهای محکم بنا شده بود. کارشناسان معتقدند اتاقی که در گوشه‌ای از عمارت کشف شده و در حفاری باستان‌شناسی سر از خاک بیرون آورده، اتاق «بارعام» یا به زبان امروزی اتاق روابط عمومی برای دیدار با شرکای

۱. سفالینه ای است که از نوعی خاک چینی با بدنه سخت ساخته و عمدتاً بالعبایی به رنگ زیتونی، یاسبز تیره و روشن و گاهی به رنگ کرم یا قهوه ای ساخته شده است. کریمی، فاطمه و کیانی، محمیوسف، هنرسفالگری دوره اسلامی ایران، ۱۳۶۴، ص ۶۵. در دوره صفویه، در اواخر قرن دهم و اوایل قرن یازدهم، این نوع سفالینه، به مقدار فراوان و عموماً از طریق دریا و از مدخل سواحل جنوبی از چین به ایران وارد شد. توحیدی، فن و هنرسفالگری، ص ۲۸۷. ظروف باستانی بسیار معروف کشور باستانی چین. اسدی، «موقعیت ویژه اقتصادی تجاری کیش در تاریخ»، ۶۱.

2. Sgrafiato

۳. بختیاری، «پیشینه تاریخی جزیره کیش»، ص ۶۲.
۴. خلیفه، «برآمدن ملوک بنی قیصرکیش به روایت اسنادگنیزه و منابع دست اول»، ص ۶۶.
۵. اسدی، «موقعیت ویژه اقتصادی تجاری کیش در تاریخ»، ص ۶۱.
۶. شایسته فر، «جاذبه‌های گردشگری بناهای مذهبی بنادر و جزایر خلیج فارس»، ص ۲۹.
۷. کبیری، احمد و فرهنگی، عادل، «مرمت بناهای تاریخی جزیره کیش و محوطه باستانی شهر حریره»، ص ۸۰.

تجاری بوده است. آنچه توجه هر بیننده ای را به خود جلب می‌کند وجود تعداد زیادی پنجره در اطراف عمارت است که به‌منظور ایجاد کوران در ایام گرم سال ساخته شده بود.^۱

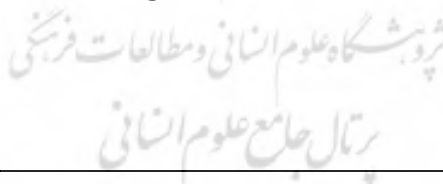
بندرگاه شهر حریره

نزدیک به ساحل آثار باستانی عظیم اسکله و لنگرگاه شهر حریره به همان صورت اولیه دیده می‌شود که با چند راهرو و دهانه سنگی به دریا راه دارد این بنا دارای پشتیان‌های نیم دایره بیرونی است.^۲ امکان بازسازی این بندرگاه وجود دارد، زیرا لنگرگاه شهر حریره به همان صورت قدیمی با کانال‌های ورودی و خروجی جداگانه هنوز شکل اولیه خود را حفظ کرده است.^۳ اما به دلیل استفاده از سنگ‌های آهکی و مرجانی در ساختمان آن، به علت فرسایش شدید فیزیکی و شیمیایی، تا حدود زیادی از بین رفته است.^۴

بندر شهر تاریخی حریره یک شهر یک پارچه و متمرکز با معماری خاص بوده و از معماری دفاعی و درون‌گرای دیگر شهرهای تاریخی ایران در آن نشانی نیست.^۵

قصر حریره

در کنار ساختمان بندرگاه، بنای دیگری وجود دارد که مردم محل به آن قصر حریره می‌گویند، از گفته و صاف چنین بر می‌آید که در کیش قصر مرتفعی وجود داشته که از آن به عنوان قصر ملک جمشید یاد کرده است: «قصر ایوان ملک جمشید در جزیره کیش با دوری راه، از ناب‌اند^۶ پدیدار است و به شیوه ایوان ناب‌اند ساخته شده...» و نیز اشاره می‌کند: «بنی قیصر بنایی رفیع بساختند و آن را «آفریدو» نامیدند.»^۷

۱. «حریره شهر باستانی»، ص ۲۸.
۲. بختیاری، «پیشینه تاریخی جزیره کیش»، ص ۶۲.
۳. افشار، جزیره کیش مروراید خلیج فارس، ص ۵۸.
۴. رهنمایی، «جزیره کیش»، ص ۲۸۹.
۵. حریره شهر باستانی»، ص ۲۸.
۶. نابندیکی از شهرک‌های تابع سیراف بوده و چنانکه و صاف می‌نویسد: عضدالدوله در آن جا ایوان رفیع بنیاد گذاشته که به ایوان ناب‌اند معروف است. آیتی، تحریر تاریخ و صاف ص ۱۰۱.
۷. همان، ص ۱۰۳.

مسجد شهر حریره

یکی دیگر از آثار تاریخی کشف شده مسجدی است که معماری آن مربوط به دوره سلجوقی می‌باشد. این مسجد در محدوده‌ای نامنظم با مساحت ۲۰۰۰ متر مربع یافت شده و نشان دهنده گسترش و مرمت آن در دوره‌های مختلف تاریخی است. این مسجد در هیچ کجا دارای سقف نبوده و یک مناره و چهار محراب در آن شناسایی شده است. مطالعه و پژوهش در این مسجد کماکان ادامه دارد.^۱

خرابه‌های این مسجد قدیمی در جزیره کیش دیده می‌شود که ستون‌های سنگی شکسته‌اش در اطراف افتاده است.^۲ علاوه بر محل عبادت، جایگاه تجمع و اسکان پاره وقت تجار بوده و به منزله یک حلقه واسطه و شناخت بین دادوستدگستران کشورهای شرق دور و غرب در عصر ایلخانی عمل می‌نمود.^۳

عملیات اکتشافی باستان شناسی بقایای شهر تاریخی حریره در سه مجموعه مجزا انجام شده است این سه مجموعه عبارت‌اند از:

عمارت اعیانی

در فاصله ۳۰۰ متری جنوب مجموعه ساحلی و در میانه راه دسترسی به ساحل صخره‌ای شمال محوطه، خانه‌ای مورد کاوش قرار گرفت که به دلیل بزرگی ساختمان آن را خانه اعیانی نامیده‌اند، این مجموعه شامل یک خانه بزرگ شمالی و خانه‌ای کوچک‌تر در جنوب آن است. سطح کاوش شده حدود ۹۰۰ متر مربع می‌باشد که با توجه به آثار روی تپه‌های شرقی امتداد خانه کوچک‌تر در دل این تپه‌ها می‌توان این مجموعه را وسیع‌تر از آنچه که موجود است تصور نمود.^۴

ورودی با دو نیم برج در دیوار غربی قرار گرفته و دو سکو در دو طرف آن قبل از ورود به داخل خانه واقع شده است که نشانه‌هایی از پله‌هایی با کف پهن و ارتفاع بلند در بین این دو سکو باقی مانده است. از سمت راست می‌توان به اتاق شاه نشین (به علت ابعادش آن را شاه نشین نام نهادند) که بعد از گذشتن از ورودی اصلی، دسترسی داشت و از سمت چپ به فضاهای شمالی خانه و در مقابل بعد از گذر از بین دو راه پله که به طبقه بالا می‌رود به داخل حیاط مرکزی می‌رسیم. اعمارت اعیانی یاد آور خانه‌های چند خانوار قدیمی در داخل فلات ایران و در شهرهای چون یزد، اصفهان و کاشان است و یکی از نمونه‌های قدیمی

۱. شایسته فر، «جاذبه‌های گردشگری بناهای مذهبی بنادر و جزایر خلیج فارس»، ص ۳۱.

۲. ویلسون، خلیج فارس، ص ۶۷.

۳. چمنکار، «جایگاه جزیره کیش در تجارت دریایی عصرملوک محلی بنی قیصر»، ص ۶۱.

۴. کبیری و فرهنگی، «مرمت بناهای تاریخی جزیره کیش و محوطه باستانی شهر حریره»، صص ۱۳۳-۳۴.

مسکن جمعی در حاشیه خلیج فارس محسوب می‌شود. علاوه بر وسعت خانه و همچنین فضاهای مختلف و متنوع آن، کاشی‌های ستاره‌ای شکل که در این خانه به‌دست آمده است همانند کاشی‌های است که زینت بخش بناهای مهم ایلخانی ایران همچون تخت سلیمان و سلطانیه بوده است. این مقدار کاشی که بی‌تردید عنصری وارداتی به جزیره است نشان می‌دهد که این عمارت به یکی از ثروتمندان کیش تعلق داشته است.^۱

مجموعه حمام

در ناحیه شمال غربی خانه اعیانی حمامی است با صحن‌های متعدد که حصار آن به مساحت تقریبی ۵۰۰ مترمربع می‌باشد، مشاهدات اولیه نشان می‌دهد که این بنا سه دوره ساخت، تغییر گسترش و تعمیر داشته است. سرتاسر بخش شمالی به پهنای پنج متر به خدمات، انبار و اتاق کارگر حمام اختصاص یافته است.^۲ دو خزینه کوچک و بزرگ در جنوب گرمخانه آخرین بخش از ساختمان حمام را تشکیل داده‌اند. بررسی حمام در هنگام عملیات استحکام بخشی نشان داد که در دوره برپائی حمام، خزینه بزرگ وجود نداشته و تنها خزینه کوچک مورد استفاده قرار می‌گرفته است.^۳ باستان شناسان معتقدند این حمام که شاید در نوع خود از قدیمی‌ترین حمام‌های ایرانی باشد، دو دوره متمایز و مجزا از هم (دوره ایلخانی - دوره تیموری) دارد.^۴

بخش کارگاهی و صنعتی

بخش کارگاهی شهر حریره که در کنار ساحل قرار دارد در تحقیقات باستان شناسی مشخص شده که وجود اتاق‌های با کف شیاردار در این بخش برای گرفتن شیره خرما طراحی شده و شیره با عبور از شیارهای کف اتاق در مخزنی که گوشه اتاق وجود داشت جمع آوری می‌شده، انتقال کوزه‌های سنگین شیره خرما یا هر کالای تجاری سنگین یکی از دلایل احتمالی ایجاد حفره‌های در ساحل است که از آن طریق کالا را درون قایق می‌گذاشتند و به کشتی منتقل می‌کردند. یکی از حفره‌های آن دارای پله‌هایی است که بنا بر اعتقاد

۱. «حریره، شهری باستانی»، ص ۲۹.

۲. شادروان، «حریره، شهری که بود»، ص ۱۱۰.

۳. کبیری و فرهنگ، «مرمت بناهای تاریخی جزیره کیش و محوطه باستانی شهر حریره»، ص ۱۴۲.

۴. «کیش؛ دیار سیاحت و تجارت»، ص ۵۷.

کارشناسان به صورت مثبت و منفی کار شده و حمل بار را برای انسان آسان می‌کرد.^۱ حفره‌های بسیار که در طول ۳ کیلومتر ساحل کیش وجود دارد بیان کننده حجم بالایی تجارت در شهر باستانی حریره در گذشته بوده است.^۲ با توجه به قطعات اشیاء پراکنده در سطح محوطه و وسعت آن از سویی و همچنین تأسیسات آبی و معماری جزیره کیش در سده‌های پنجم و ششم تا دهم هجری از سوی دیگر می‌توان چنین استنباط می‌شود که این محوطه باستانی نوعی شهر-بندر بوده است.^۳ همچنین قسمتی از این بخش دارای معماری و فضاهای ناشناخته شامل مجموع کانال‌های افقی و زیرزمینی و چاه‌های متعددی است به نظر می‌رسد این کانال‌ها و چاه‌ها ارتباط مستقیمی با فعالیت صیادی داشته و برای دسترسی آسان تر به دریا احداث شده است.^۴

کارگاه‌های صنعتی تولید شیشه

کارگاه‌های تولید شیشه که در جریان کاوش‌های باستان‌شناسی در جزیره کیش کشف شد و شامل اجزاء متفاوتی همچون کوره در یک محدوده وسیع می‌باشد، نشان دهنده تولید وسیع شیشه است.^۵ این مجموعه شامل چند فضای معماری است که در داخل آن تعدادی کوره شیشه‌گری کشف شده در اطراف این کوره‌ها مقادیر زیادی قطعات و اشیاء شیشه‌ای پیدا شده که نظریه وجود کارگاه‌های شیشه‌گری را به قطعیت می‌رساند.^۶ به نظر می‌رسد که این کارگاه‌ها در جاهای دیگر شهر نیز وجود داشته بود. و این خود گواه بر صنعتگر بودن مردم آن دوران دارد، اکتشافات اخیر نشان می‌دهد که ساکنان جزیره کیش در دوره ایلخانی علاوه بر صید ماهی و تجارت مروارید و مبادله سایر مصنوعات با دیگر سرزمین‌ها، به تولید نیز اشتغال داشته‌اند. و صادر کننده آن نیز بوده‌اند چرا که حجم کارگاه فراتر از مصرف خود ساکنین است.^۷

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. «حریره شهر باستانی»، ص ۲۹.

۲. همان، ص ۲۹.

۳. کبیری و فرهنگی، «مرمت بناهای تاریخی جزیره کیش و محوطه باستانی شهر حریره»، صص ۱۲۷-۲۹.

۴. همان، ص ۲۹.

۵. شادروان، «حریره شهری که بود»، ص ۱۱۱.

۶. چمنکار، «جایگاه جزیره کیش در تجارت دریایی عصرملوک محلی بنی قیصر»، ص ۶۱.

۷. شادروان، «حریره شهری که بود»، ص ۱۰۹.

آثار تمدنی کشف شده

الف: یافته‌های سفالی

سفال‌های به دست آمده از کارگاه سه، به سه گروه اصلی: «ساده»، «لعاب دار» و «سلاذن» تقسیم می‌گردند و هر یک از آن‌ها با توجه به نوع تزیین، تقسیمات فرعی دارند. نوع ساده با خمیره قرمز، نخودی و آشپزخانه دارای تزیینات منقوش، کنده و استامپی است. سفالینه‌های محلی که برای استفاده روزمره زندگی ساخته می‌شد، اغلب ساده و بدون لعاب است. سفال گران در لعاب‌دهی اغلب از رنگ آبی، فیروزه‌ای و سبز بهره می‌جستند.^۲

سبک و فرم سفالینه‌های ساده، لعابدار و زرین فام مکشوفه، قابل مقایسه با سفالینه‌هایی است که در مراکز سفال سازی شهرهای مهم آن زمان یعنی سیراف، نیشابور، کاشان و جرجان^۳ تولید شده‌اند. ذکر این نکته ضروری است، که بر اساس مستندات تاریخی و شواهد موجود امکان برقراری ارتباط تجاری و برخورداری مردمان ساکن حریره از دست سازه‌های سفالی و سایر تولیدات داخلی با توجه به انبوه سلاذن های چین که از کیلومترها فاصله به داخل جزیره وارد می‌شد، امکان پذیر بوده است.

مهم‌ترین تحول در صنعت سفال سازی عصر سلجوقیان ابداع نوعی خمیر سفید شیشه برای ساخت ظروف سفالین است، که تقریباً شبیه خاک چینی دوره سونگ چین بوده است.^۴ نوشته‌های بر روی لبه ظروف، گاهی قسمتی از تزیین این سفالینه‌ها را تشکیل می‌دهد.^۵ چنانکه برخی سلاذن های جزیره کیش، دارای امضای سازنده به نام عبدالله می‌باشند.^۶ مجموعه با ارزشی از کاشی‌های زرین فام کشف شده در شهر حریره و مقایسه آن‌ها با زرین فام‌های کاشان، انتساب ظروف زرین فام کیش را به کاشان تا حدی ممکن می‌سازد. گونه‌ای از ظروف لعاب دار که با رنگ سیاه بر روی زمینه آبی زیر لعاب شفاف نقاشی شده و

۱. سفال لعابدار در ابتدا در دوره اشکانی شناخته شد و در قرون اولیه اسلامی با تنوع قابل ملاحظه‌ای تولید می‌شد. هزاوه، «نگرشی

بر سفالینه‌های کتیبه دار قرون وسطی، چهارم و پنجم هجری در ایران»، ص ۳۱۵

۲. شادروان، «حریره شهری که بود»، ص ۱۱۱

۳. شهر تاریخی جرجان در ۴ کیلومتری غرب شهر گنبدکاووس واقع شده این شهر در دوره پیش از اسلام ایالتی معروف و از نظر سیاسی منطقه مهمی به شمار می‌رفته است. جرجان در دوره اسلامی اهمیت بسیاری داشته و اوج شکوفایی و رونق آن مربوط به قرن ۵ و ۶ هجری می‌باشد. بیشترین و مهم ترین مجموعه یافته‌های کاوش‌های باستان شناسی شهر تاریخی جرجان سفال‌های آن است. این سفال‌ها به دو گروه سفالینه‌های لعابدار و بی لعاب تقسیم می‌شوند. مرتضایی و کیانی، «مطالعه و تحلیل سفالینه‌های مکشوفه از کاوش‌های باستان

شناختی سال‌های ۱۳۸۱ تا ۱۳۸۴ محوطه تاریخی جرجان»، ص ۱۱۲

۴. مهجور، «تأثیر سفالگری چین به ایران در دوره صفوی»، ص ۱۲۴

۵. کریمی، فاطمه، کیانی، محمدیوسف، هنر سفالگری دوره اسلامی ایران، ص ۶۵

۶. توحیدی، فن و هنر سفالگری، ص ۲۸۷

دارای طرح‌های سه گوش، گل و گیاه هستند که از وسط ظرف منشعب می‌گردد، قدمت این ظروف به دوره ایلخانی باز می‌گردد. باتوجه به فرسودگی لعاب این گونه سفالینه‌ها و شناسایی سیرجان به عنوان مرکز تولید این نوع سفال در زمان ایلخانی و نیز توجه به نزدیکی جزیره کیش به این مراکز تولید، احتمال ورود سفالینه‌های سیرجان به حریره وجود دارد.

از جمله سفالینه‌های چینی در کیش می‌توان به سفال‌هایی با لعاب آبی موسوم به «چینگ بانی» و با لعاب مشهور به «تینگ»، سللادن‌های مزین به نقوش برجسته به‌ویژه ماهی، سبوه‌های موسوم به «مارتابان»، قدح و کاسه‌های بزرگ سبز رنگ و کاسه‌های کوچک موسوم به «مارکوپولو» اشاره نمود. مجموعه‌ای از تندیس‌های سفالی هندی در اشکال سر اسب و نیم تنه نیز در جزیره کیش یافت شده است. این تندیس‌ها باتوجه به ویژگی‌های مذهبی و هنری آن، یا برای تجارت و یا به عنوان هدیه توسط تجار و مسافران هندی که به‌طور گسترده در جزیره ساکن بودند، مجسمه‌های مزبور را به عنوان الهه و تندیس‌های مقدس، در سفر و در محل اسکان خود به همراه داشته‌اند. این یافته نشانگر ارتباط میان کیش با شبه قاره هند است.^۱

ب: اشیاء

کاشی‌های زرین فام^۲

کاشی‌های زرین فام کوکبی شش گوشه کشف شده با خمیره نخودی رنگ ساخته شده و لعاب آن به رنگ طلائی زرد و قهوه‌ای بوده که به تدریج به رنگ خرمائی تیره تغییر کرده است. نقوش هندسی، از قبیل خطوط متقاطع که با نقطه‌های ریز در بین فواصل تزئین یافته‌اند، نقوش گیاهی به مانند سروهای مشبک و نقش انسانی از میان کاشی‌ها خودنمایی می‌کنند. حیوانات که با شاخ و برگ درختان ترکیب شده و گاهی نیز هنرمندان سفالگر از دو حیوان یا پرنده روبروی هم ایستاده به‌صورت قرینه استفاده کرده‌اند که به طرز بسیار ماهرانه ترسیم شده‌اند. دور تا دور کاشی‌های مزبور یا دارای خطی می‌باشند که خوانده می‌شوند و یا تزئینات شبیه به خط دارند.^۳ اشکال بعضی از کاشی‌های زرین فام کارگاه سه با کاشی‌های زرین فام

۱. چمنکار، «تداوم جایگاه اقتصادی جزیره کیش پس از سقوط ملوک بنی قیصر»، ص ۸۵.

۲. یکی از انواع کاشی‌های تزئینی در بناهای بعد از اسلام، کاشی‌های طلائی یا زرین فام رامی توان نام برد که در اندازه‌های متفاوت و به شکل‌های ستاره هشت‌پر، شش‌پر، صلیبی، چهارگوشه، هشت ضلعی، و گاه به شکل دایره با اشکالی غیرهندسی در کنار کاشی‌های کتیبه ای به کار می‌رفته است. طهوری، «کاشی‌های زرین فام دوره ایلخانان مغول»، ص ۷۲. ساخت کاشی‌های زرین فام و توسعه تدریجی آن در معماری از اوایل دوره سلجوقیان آغاز شد و در دوره خوارزمشاهیان و بخصوص ایلخانان به اوج ترقی رسید. لشکری و دیگران، «بررسی نقوش کاشی‌های زرین فام آوه از دوره ایلخانان»، ص ۴۲.

۳. شادروان، «حریره شهری که بود»، ص ۱۱۱.

به دست آمده از تخت سلیمان با سه تاریخ متفاوت ۶۷۰، ۶۷۱ و ۶۷۴ هـ ق و کاشی‌های زرین فام کاشان و مراغه قابل مقایسه است.^۱ از میان کاشی‌های زرین فام رباعی منسوب به مولانا جلال الدین^۲ رومی که در کتاب کلیات شمس تبریزی نیز آمده است به خوبی خوانده می‌شود.

ای گرسنه مهر تو سیران جهان با چشم تو آهوان چه دارند به دست
ترسا ز فراق تو دلیران جهان ای زلف تو پای بند شیران جهان^۳

این شعر بر روی چند ظرف تاریخ دار از جمله بشقاب زرین فام ساخته شده در سال ۶۱۳ هجری که به شماری ۱۵۲۵ در موزه هنر اسلامی برلین غربی نگاه داری می‌شود نیز آمده است. استفاده از کاشی‌های زرین فام نشان دهنده این است که از اواخر قرن چهارم هجری هنرمندان با ساخت کاشی زرین فام و نحوه لعاب دهی آن آشنا بوده‌اند.

سکه‌های کشف شده در شهر حریره

سکه‌ها یکی از معتبرترین منابع پژوهش‌های تاریخی و یکی از شاخصه‌های مهم باستان شناسی است. به طوری که تصاویر، نقش‌ها و خطوط روی سکه از حضور حکومت‌های مختلف در زمان‌های مشخص خبر می‌دهد. در میان سکه‌های پیدا شده در شهر حریره، سکه طلای کشف شده که بر رویه و پشت سکه به مرکز دایره مربعی با دو خط دایره دوردور را احاطه گردیده است، متن کلمات دو روی سکه دارای دوبخش است: بخش اصلی داخل مربع و بخش دیگر در حاشیه و لبه سکه حک گردیده است. متن داخل مربع‌ها دارای پنج سطر و چهار سطر در فوق اضلاع مربع دیده می‌شود. سکه مکشوفه دارای ۲/۹ سانتیمتر قطر و دارای ۴/۶ گرم (یک مثقال) وزن می‌باشد و یکی از سکه‌های منحصر به فرد و نادر است که از شهر حریره کیش به دست آمده است.^۴ روی سکه علاوه بر تاریخ حک شده که در سال ۶۲۹ هـ. ق را بر خود دارد و در پشت روی سکه سه مورد زیر ذکر شده است:

۱- شهر سبته (محل ضرب سکه) ۲- القائم بامرالله خلیفه عباسی ۳- ابو موسوی عمران بن الامراد المرشدین ملقب مؤید بالله. با استناد به متون تاریخی ابو موسی در شهر سبته به پا خاسته و به نام خود سکه

۱. سورتیجی و مرتضایی، «نتایج کاوش‌های باستان شناسی در شهر حریره کیش»، ص ۳۶۰.

۲. عبدالله قوچانی با ذکر دلیلی منطقی رباعی بالا را به مولانا منتسب نمی‌داند. او می‌نویسد: مولانا که در سال ۶۰۴ هجری متولد شده است، در این تاریخ تنها ۱۰ سال داشته است. قوچانی، «اشعار فارسی کاشی‌های تخت سلیمان»، ص ۶۷

۳. شادروان، «حریره شهری که بود»، ص ۱۱۱.

۴. کبیری، «نگاهی بر اسناد تاریخی، سکه مکشوفه، و آزمون (سفال ملات) شهر حریره کیش»، ص ۲۳۹.

ضرب می‌نماید و احتمالاً سکه به عنوان یاد بود ضرب شده است.^۱ همچنین سکه دیگری در جزیره کیش به وزن نه گرم و نیم که در زمان ایلخانان و سلطنت الجایتو (سلطان محمد خدا بنده) در سال ۷۱۰ هجری در همانجا ضرب شده بود در جدول زیر رویه و پشت این سکه آورده شده است.^۲ وجود این سکه خود گواهی بر ثروتمندی سابق جزیره کیش است.

ایلخانی، اولجایتو (۷۰۳-۷۱۶ هـ. ق/ ۱۳۰۴-۱۳۱۶ م.)؛ قیس؛ ۷۱۰ هـ. ق/ ۱۱-۱۳۱۰ م.

پشت سکه	روی سکه
ضرب فی	الله
ایام دوله المولی	لا اله الا
السلطان الاعظم مالک رقاب	محمد
الامم اولجایتو سلطان غیاث	رسول الله
الدنيا والدين خدا بنده محمد	صلی الله علیه
خلدالله	قیس
ملکه	(حاشیه: نام دوازده امام)
(حاشیه: بالا راست: نام اولجایتو به اویغوری)	
(بالا چپ: لله الامر من قبل و من بعد)	
(پایین راست: ضرب قیس)	
(پایین چپ: سنه عشر و سبعمئه)	

طلا، ۳۰ م، ۹/۹۵ گرم.

مانند همه سکه‌های طلا و نقره اولجایتو، این سکه نیز نقش معمول القاب تشریفاتی ایلخان را دارد. جای ضرب (قیس) در هر دو روی سکه نقش بسته است. این سکه در زمان جمال الدین طیبی ضرب شده بود که در سال ۷۱۱ هـ. ق/ ۱۳۱۱ م از دنیا رفت و یا گوشه گیری وزن این سکه با ۹/۹۵ گرم، از سنگین‌ترین سکه‌های طلای ایلخانی است و بیشتر از یک گرم از استاندارد عادی دو مثقالی (حدود ۸/۶ گرم) که تقریباً وزن بسیاری از سکه‌های طلای این دوره است، سنگین تر است. این دینار و دینارهای سنگین مشابه ضرب شیراز، احتمالاً برای پرداخت مالیات سنگین تحمیلی ایلخانان ضرب می‌شدند. مالیات قیس در

۱. کریمیان سردشتی، «بررسی تاریخی سکه مکشوفه جزیره کیش»، ص ۲۴۷.

۲. مازندرانی، «جزیره کیش (۲)»، ص ۵۷۱.

زمان جمال الدین بین ۴۰ تا ۷۰ تومان (۴۰۰ هزار تا ۷۰۰ هزار دینار) بود.^۱ در این زمان جزیره کیش پایتخت امپراتوری بازرگانی ملک الاسلام جمال الدین ابراهیم طیبی بود و همانطورکه در بالا ذکر شد وی باتشکیل ناوگان تجاری در کیش توانست این جزیره را تبدیل به مرکزی بزرگ برای عبور و مرور در اقیانوس هند و خلیج فارس کند.

چائو- جو- کوا که از جزیره کیش با عنوان کی- شی یاد کرده است ذکر می‌کند که مردم این جزیره در تجارت از سکه‌های طلا و نقره استفاده می‌کنند و اسب و مروارید دو محصول اصلی صادراتی کیش هستند.^۲

منابع آب

جزیره کیش از دیرباز به داشتن آب آشامیدنی شیرین شهرت داشته است، یکی از علل تداوم زندگی در این جزیره، چاه‌های آب شیرین آن بوده است، در حالی که جزایری چون تنب و... به دلیل نداشتن آب، موجب فقدان اسکان انسان‌ها شده‌اند.^۳ مزیت داشتن آب شیرین برای جزیره کیش، شهرت به سزایی را برای این جزیره در حوزه خلیج فارس و کشتی‌های عبوری آن زمان فراهم کرده بود.^۴

یکی از علل تداوم زندگی در این جزیره چاه‌های آب شیرین آن و بر اساس اسناد تاریخی یکی از اقلام مهم صادرات جزیره، آب شیرین و آب گیری کشتی‌ها بوده است. در کتاب آثارالبلاد آمده است: «آب آشامیدنیشان از چاه آب است. ثروتمندان از ساروج‌ها آب می‌خورند. حمدالله مستوفی می‌نویسد: «آب جزیره کیش از باران است که در مصانع (آبگیرها) جمع می‌شود.»^۵ رشته‌های متعدد قنات از داخل شهر و مجموعه‌های مسکونی عبور کرده و آب‌های سطحی ناشی از بارندگی نیز به مخازن آب هدایت می‌شده و علاوه بر مصرف ساکنان، یکی از منابع درآمد به شمار می‌رفته است. ذخیره آب شیرین در فصول بارندگی اهمیت زیادی داشت و این امر باعث می‌شد که قسمتی از بافت معماری شهر به جمع‌آوری و انتقال آب‌های ناشی از بارندگی از سطح و طبقات فوقانی به آب‌انبارها اختصاص یابد. کانال‌های انتقال آب و مخازن ذخیره آب شیرین از مشخصه‌های اصلی معماری این شهر تاریخی است. که بخش عمده‌ای از

۱. نیکلاس، «ویژگی‌های بازرگانی خلیج فارس در پرتویافته‌های نوین سکه‌شناسی در سده‌های میانه، ازاسلام تا صفویه»، ص ۲۰-۲۱.

۲. خلیفه، «تجارت دریایی خلیج فارس- چین در سده‌های میانه به روایت ناظر چینی»، ص ۱۴

۳. رحیمی فرزاد، «کیش یک نام کهن»، ص ۴۳.

۴. شادروان «حریره شهری که بود»، ص ۱۰۸.

۵. قزوینی، آثارالبلاد و اخبارالعباد، ص ۵۳.

۶. مستوفی، نزهت القلوب، ص ۱۱۷.

کشفیات اخیر را شامل می‌شود. آب انبارهای ذخیره آب در ابعاد و عمق مختلف از دیگر کشفیات این بخش است.^۱

چندین آب انبار بزرگ به شکل مستطیل با دیوارهای ساروجی در جزیره کیش موجود است که عمق یکی از آن‌ها به ۲۴ پا می‌رسد و سقف آن خراب است و فروریخته است.^۲

این آب انبارها که مشابه آن‌ها در بندر طاهری (سیراف) است، در انتهای آبگیرهای طبیعی در عمق زمین با مصالح محکم ساخته شده‌اند و می‌توانستند به مدت زیادی مقادیر قابل توجهی از آب‌های روان را ذخیره کنند. تجدید ساختمان آب انبارهای کیش و حفظ ساختمان اولیه آن‌ها به عنوان یک یادمان تاریخی دارای ارزش قابل توجهی است.^۳ آب انبارها و قنات‌های یادآور حیات و تلاش و تکاپوی بسیار برای زمین در این جزیره می‌باشد.^۴

در بخش‌های شرقی شهر حریره مجموعه عظیمی از آب انبارهایی حفر شده در دل صخره دیده می‌شود که افزون بر داشتن پای آب و راه پله به صورت زنجیره چاه‌هایی چون قنات هستند به همین دلیل قنات-آب انبار نامیده می‌شوند.^۵ این قنات-آب انبارها به گونه‌ی احداث گردیده‌اند که چند نفر می‌توانند به راحتی در آن راه بروند. باستان‌شناسان احتمال می‌دهند که در گذشته از این گذرگاه‌ها به عنوان مخفی‌گاه هم استفاده می‌شده است.^۶

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

رتال جامع علوم انسانی

۱. شادروان، «حریره شهری که بود»، ص ۱۰۷.
۲. ویلسن، خلیج فارس، ص ۶۷.
۳. افشار، جزیره کیش مروراید خلیج فارس، ص ۷۲
۴. رهنمایی، جزیره کیش، ص ۳۹۰.
۵. به دلیل وجود حفره‌های متعددی که با فاصله و آهنگ منظمی تکرار می‌شوند به این ساخت و سازها می‌توان نام قنات را اطلاق نمود از سوی دیگر با حضور "پای آب" و پهنای بیش از حد متعارف قنات که در برش عرضی دیده می‌شود و همچنین پوشش‌های گنبد گونه و به خصوص با در نظر گرفتن شیب زمین‌های پیرامون که به سمت حفره‌های دست کند می‌باشد می‌توان این ساخت و ساز را آب انبار دانست. کبیری؛ فرهنگی، همان، ص ۹۱.
۶. همان، ص ۸۹.
۷. میرزایی، خلیج فارس، ص ۱۷۲.

نتیجه‌گیری

جزیره کیش یکی از جزایر معروف و مهم خلیج فارس می‌باشد، شکوفایی این جزیره پس از ویران شدن بندر سیراف آغاز شد، به طوری که بازرگانان سیرافی با انتقال سرمایه و همچنین تجارب کسب کرده توانستند دوره درخشانی را در جزیره کیش رقم بزنند. شهر حریره گویای تاریخ هشتصد ساله جزیره کیش می‌باشد شهری تاریخی با معماری منحصر به فرد خود. باستان شناسان با کشف سفالینه‌ها، سکه، کاشی‌های زرین فام، مجموعه صنعتی و ... به دوره از شکوفایی و رشد در جزیره کیش رسیدند. همچنین کشف این آثار، گویای هنر و فرهنگ در دوره خاص از زندگی در این جزیره است. سفال‌های معروف به سلادون که به مقدار زیاد پیدا شده بیانگر ارتباط گسترده جزیره کیش از طریق دریا با شرق دور و چین بوده است. همچنین با جایگاه ویژه تأسیسات آبی و معماری جزیره کیش و همچنین اشیاء پراکنده در محوطه باستانی شهر حریره می‌توان از این شهر به عنوان نوعی شهر-بندر یاد کرد. دوره شکوفایی این شهر تاریخی همانند شهرهای دیگر با رونق گرفتن جزیره هرمز به پایان رسید. هر چند آثار کشف شده تصویری از گذشته تاریخی این جزیره را نشان می‌دهد.

منابع و مآخذ

- ابن بلخی، *فارسانامه*، به تصحیح گای لسترنج، تهران: دنیای کتاب، ۱۳۶۳.
- ابن خردادبه. عبیدالله بن عبدالله. *مسالك ممالک*. ترجمه سعیدخاکرند، تهران: میراث ملل، ۱۳۷۱.
- ابوالفدا، اسماعیل بن علی. *تقویم البلدان*، ترجمه عبدالمحمدآیتی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۸۲.
- اسدی، بیژن. «موقعیت ویژه اقتصادی-تجاری جزیره کیش در تاریخ». *در خلیج فارس فرهنگ و تمدن*، تهران: موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، ۱۳۸۶.
- اصطخری، ابواسحاق. *ابراهیم. المسالك والممالک*، به کوشش ایرج افشار، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۸.
- افشار، ایرج. *جزیره کیش مروارید خلیج فارس*، تهران: هیرمند، ۱۳۷۷.
- افشار، ایرج. *جزیره کیش و دریای پارس*، تهران: شرکت انتشارات جهان معاصر، بی تا.
- اقبال، عباس، *مطالعاتی در باب بحرین و جزایر وسواحل خلیج فارس*، تهران: اساطیر، ۱۳۸۴.
- اقتداری، احمد. *آثار شهرهای باستانی سواحل و جزایر خلیج فارس و دریای عمان*، تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۴۶.
- آیتی، عبدالمحمد. *تحریر تاریخ و صاف*. انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۷۲.
- بحرانی پور، علی و زارعی، سیده زهرا، «افول تجاری بندرسیراف و پیامدهای مهاجرت بازرگانان سیرافی»، *مجله: تاریخ روابط خارجی*، شماره ۳۶، ۱۳۸۷.
- بختیاری، حسین. «پیشینه تاریخی جزیره کیش». *مجله بررسی های تاریخی*، ش. ۷۸، مهر و آبان ۱۳۵۷.
- توحیدی، فائق، *فن و هنر سفالگری*، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها (سمت)، ۱۳۷۹.
- چمنکار، محمدجعفر. «تداوم جایگاه اقتصادی جزیره کیش پس از سقوط ملوک بنی قیصر»، *در پژوهش نامه خلیج فارس*، به کوشش عبدالرسول خیراندیش، مجتبی تبریزنیا، ج. ۵، تهران: خانه کتاب، ۱۳۹۱.
- چمنکار، محمدجعفر، «تداوم جایگاه اقتصادی جزیره کیش پس از سقوط ملوک بنی قیصر»، *در پژوهش نامه خلیج فارس*، به کوشش عبدالرسول خیر اندیش، مجتبی تبریزنیا، دفتر پنجم، خانه کتاب، ۱۳۹۱.
- چمنکار، محمدجعفر، «جایگاه جزیره کیش در تجارت دریایی عصر ملوک محلی بنی قیصر»، *فصلنامه پژوهش نامه تاریخ های محلی ایران*، ش. ۱، ۱۳۹۱.

- حموی، یاقوت بن عبدالله. *معجم البلدان*، مطبعه السعاده بجوار محافظه، مصر، ج ۴. ۱۳۲۳.
- حمیدی، جعفر. «سعدی در کیش»، *فصلنامه کیش*، ش. ۱. پاییز ۱۳۶۹.
- خلیفه، مجتبی. «برآمدن ملوک بنی قیصرکیش به روایت اسنادگنیزه و منابع دست اول»، *مجله پژوهش‌های علوم تاریخی*، ش. ۳. ۱۳۹۰.
- خلیفه، مجتبی، «تجارت دریایی خلیج فارس - چین در سده‌های میانه به روایت ناظر چینی»، *فصلنامه تاریخ روابط خارجی*، ش. ۳۶، بی تا.
- رانین، اسماعیل. *دریانوردی ایرانیان از دوران‌های افسانه تا ظهور اسلام*. ج. ۱. تهران: چاپ خانه زیبا، چاپ دوم، بهار ۲۰۳۶.
- رحیمی فرزاد، حسن. «کیش یک نام کهن»، *مجله مناطق آزاد*، ش. ۱. سال ۱.
- رهنمایی، محمدتقی. «جزیره کیش»، در *مجموعه مقالات سمینار جغرافی (شماره ۳) به کوشش: دکتر محمدحسین پاپلی یزدی*، ناشر: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۶۵.
- زکوب شیرازی، معین الدین. *شیرازنامه*. به کوشش اسماعیل واعظ جوادی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران، بی تا.
- سادات نصری، حسن. «اتابک ابوبکر سعدین زنگی»، *مجله گوهر*، ش. ۴۱، مرداد ۱۳۵۵.
- سورتیجی، سامان، محمدمرتضایی. «نتایج کاوش‌های باستان‌شناسی در شهر حریره کیش»، در *پژوهش‌نامه خلیج فارس*، به کوشش عبدالرسول خیراندیش، مجتبی تبریزیا، ج. ۵، تهران: خانه کتاب، ۱۳۹۱.
- شادروان، شیوا. «حریره، شهری که بود»، *مجله جستارهای شهرسازی*، ش. ۳۰ زمستان ۱۳۸۸.
- شایسته فر، مهناز. «جاذبه‌های گردشگری بناهای مذهبی بنادر و جزایر خلیج فارس». *مجله کتاب ماه هنر*، ش. ۱۴۹. بهمن ۱۳۸۹.
- شبانکاره‌ای، مجمدبن علی. *مجمع الانساب*، تصحیح میرهاشم محدث، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۳.
- طهوری، نیر. «کاشی‌های زرین فام دوره ایلخانان مغول»، *مجله ماه هنر*، ش. ۴۵ و ۴۶، خرداد و تیر ۱۳۸۱.
- فسایی، حسن بن حسن. *فارسانامه*، ج ۱، تهران، ۱۳۸۲.
- قبادیان، وحید. *بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران*. تهران: دانشگاه تهران، بی تا.
- قزوینی، زکریا. *آثار البلاد و اخبار العباد*. ترجمه عبدالرحمن شرفکندی (هزار)، تهران: موسسه علمی اندیشه جوان، بی تا.
- قوچانی، عبدالله. *اشعار فارسی کاشی‌های تخت سلیمان*، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۱.

- کاشانی، عبدالله بن علی. *عرایس الجواهر و نفایس الاطایب*. محقق افشار، ایرج، ج. ۱، تهران: المعی، ۱۳۸۶.
- کبیری، احمد. «نگاهی براسنادتاریخی، سکه مکشوفه و آزمون (سفال ملات) شهرحریره کیش». *مجله اثر*، ش. ۲۹ و ۳۰ تابستان و پاییز ۱۳۷۷.
- کبیری، احمد؛ عادل فرهنگی. «مرمت بناهای تاریخی جزیره کیش و محوطه باستانی شهر حریره». *مجله اثر*، ش. ۲۲ و ۲۳.
- کریمی، فاطمه؛ محمدیوسف کیانی. *هنر سفالگری دوره اسلامی ایران*. مرکزباستانشناسی ایران، ۱۳۶۴.
- کریمیان سردشتی، نادر. «بررسی سکه مکشوفه حریره کیش». *مجله اثر*، ش. ۲۹ و ۳۰ تابستان و پاییز ۱۳۷۷.
- گای، لسترنج. *جغرافیای تاریخی سرزمین خلافت شرقی*. ترجمه محمود عرفان، تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۶۴.
- لشکری، آر.ش. و دیگران، «بررسی نقوش کاشی‌های زرین فام آوه از دوره ایلخانان»، *فصلنامه علمی و پژوهشی نگره*، ش. ۳۲، ۱۳۹۳.
- لمبتون، آن. *تداوم و تحول در تاریخ میانه*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: نشرنی، ۱۳۷۲.
- مازندرانی، وحید. «جزیره کیش (۲)». *مجله یغما*، ش. ۳۳۹ آذر ۱۳۵۵.
- مرتضایی، محمد؛ یوسف کیانی، «مطالعه و تحلیل سفالینه‌های مکشوفه ازکاوش‌های باستان شناختی سال محوطه تاریخی‌های ۱۳۸۱ تا ۱۳۸۴ محوطه تاریخی جرجان»، *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*، بی تا.
- مستوفی، حمدالله. *نزهت القلوب*. تصحیح و تحشیه گای لسترنج، تهران: اساطیر، ۱۳۸۹.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسن، *مروج الذهب و معادن الجواهر*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، ج ۱. ۱۳۵۶.
- مهجور، فیروز. «تائیرسفالگری چین به ایران در دوره صفوی»، *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*، بی تا.
- مؤلف ناشناس، «حریره شهری باستانی». *ماهنامه سفر*، ش. ۳۹، مرداد ۱۳۹۲.
- مؤلف ناشناس، «کیش؛ دیارسیاحت و تجارت». *مجله: مناطق ویژه اقتصادی*، ش. ۵۴ و ۵۵ مرداد و شهریور ۱۳۸۸.
- مؤلف ناشناس، *اطلس جزیره کیش*، تهران: سازمان منطقه آزاد کیش، ۱۳۸۳.

- مؤلف ناشناس، *تاریخ شاهی (قراختائیان) به اهتمام باستانی پاریزی*، تهران: بنیادفرهنگ ایران، ۲۵۵۳.
- مؤلف ناشناس، *حدودالعالم من المشرق آل المغرب*، ترجمه منوچهرستوده، تهران: طهوری، ۱۳۶۳.
- میرزایی، مینو. *خلیج فارس*. مترجم سراج زاهدی، تهران: طاهر، ۱۳۸۶.
- نطنزی، معین‌الدین. *منتخب التواریخ*، تصحیح ژان اوبن، تهران: خیام، بی تا
- نوری زاده بوشهری، اسماعیل. *نظری به ایران و خلیج فارس*، تهران: بی جا، ۱۳۲۳.
- نیکلاس، م. لوویک، «ویژگی‌های بازرگانی خلیج فارس در پرتویافته‌های نوین سکه‌شناسی در سده‌های میانه، از اسلام تا صفویه»، *موسسه فرهنگی و هنری نور راسخون*، ۱۳۹۳.
- وادلا، ر. *خلیج فارس در عصر استعمار*. ترجمه شفیع جوادی، تهران: سحاب، ۱۳۶۴.
- وثوقی، محمدباقر. *تاریخ خلیج فارس و ممالک همجوار*. تهران: سمت، ۱۳۸۹.
- ویلسون، آرنولد، *خلیج فارس*. ترجمه محمد سعیدی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۸.
- هزاوه، بهتاش. «نگرشی بر سفالینه‌های کتیبه دارقرون وسطی، چهارم و پنجم هجری در ایران»، *مجله هنر*، ش. ۸۳ و ۸۴، ۱۳۹۰.